

Bujalos István

A demokrácia elmélete és gyakorlata Karl Popper aktualitása

New York város egyetemén (CUNY, CityTech) tanítottam 2009-2010-ben. A New York-i metrón utaztam 2009 őszén, és a metrókocsi egyik reklámtábláján azt olvastam, hogy „2009 a választás éve”. Elírásnak gondoltam, hiszen egy évvel korábban, 2008 őszén választották meg Barack Obamát az Egyesült Államok elnökévé. Tovább olvasva a hirdetést kiderült, hogy szó sincs elírásról. Számos hivatal és pozíció betöltéséről döntöttek a New Yorkiak 2009-ben. Többször mentek választani az emberek, mint 2008-ban, az elnökválasztás évében tették. New Yorkban, az Egyesült Államokban a demokrácia ugyanis állandóan üzemel, és az emberek komolyan veszik a demokráciát, az életformájuknak tekintik. Erről az is meggyőződtem, hogy hiába hívtam vasárnapi philadelphiai kirándulásra a kollégáimat, mivel éppen választás volt, nem jöttek velem.

Karl Popper a társadalmi demokrácia új elméletét és eljárását dolgozta ki a 20. század közepén – elsősorban *A nyitott társadalom és ellenségei*¹ című művében. Popper elmélete igazán hatásos volt. A Helmut Schmidt vezette Német Szociáldemokrata Párt Karl Popper elméletére alapozta a programját a Bad Godesberg-i kongresszusán 1957-ben, majd ezt tette a Dietrich Genscher vezette Német Szabaddemokrata Párt is 1969-ben, míg a CDU-t vezető Helmut Kohl nagy híve volt Karl Poppernek. S nem csak Németországban terjed ki Popper hatása a teljes politikai szférára, a szociáldemokratákra, a liberálisokra és konzervatívokra egyaránt. Ugyanez a helyzet Nagy-Britanniában is. Vajon a 21. század elején mond-e Popper valamit a mi demokráciahiányos magyar társadalmunknak?

Karl Popper analogikusan gondolkodik: a tudomány analógiájára gondolja el a társadalmat.

Az analogikus gondolkodás nem az eredettel magyarázza, hogy a dolog miért az, ami, hanem párhuzamokat keres és mutat fel két dolog működése között. Az analogikus gondolkodás a dolgot nem az oka, hanem a célja alapján értelmezi.

Platón az embert a társadalommal párhuzamba állítja, és az igazságos társadalom sajátosságai alapján válaszolja meg *Az állam* indító kérdését, hogy milyen

---

¹ Popper, K. R.: *A nyitott társadalom és ellenségei*, Balassi, Budapest, 2001.

az igazságos ember. A *Menón*ban² a formával párhuzamba állítva igyekszik meghatározni az erényt – kevesebb sikerrel.

Arisztotelész a *Nikomakhoszi etikát* azzal az analógiával indítja, hogy „minden mesterség és minden vizsgálódás, de éppúgy minden cselekvés és elhatározás is, nyilván valami jóra irányul.”³

Az analógia a hasonló célra irányuló működés vagy funkció párhuzamaival értelmezi az egyik dolgot a másik alapján.

Popper szerint a tudomány művelésének a célja a tudás és az ismeret növelése. A tudományos haladás sémája az *Objektive Knowledge* című munkájában a következő: $P_1 - TS - EE - P_2$.⁴ A kiindulópont mindig valamilyen konkrét probléma, amit a vizsgálódás meg akar oldani, ami kihívás a tudósok és a tudomány számára. A tudomány művelésének első lépése Popper szerint nem a tapasztalatok összegyűjtése, ahogyan azt a tapasztalati tudomány atyja, Francis Bacon gondolta, hanem egy konkrét probléma megfogalmazása. Popper megemlíti, hogy egyszer egy egyetemi szemináriumán fizikus hallgatóktól azt kérte, hogy vizsgáljanak. A hallgatók visszakérdeztek: Mit vizsgáljanak?⁵ A példa azt mutatja, hogy a tudományos vizsgálat valamilyen konkrét probléma nélkül nem kezdődhet el.

A második lépésben valaki vagy valakik javaslatot tesznek a probléma megoldására. A megoldás lehet egy átfogó elmélet vagy csupán egy egyszerű állítás, de mindenképpen csak feltételes és időleges megoldás, míg a harmadik lépésben maga a megoldást tevő tudós és az egész tudományos közösség a cáfoló kísérletekkel a megoldást le nem ellenőrzi, és a hibáit ki nem küszöböli. Az így elért megoldás újabb problémát vet fel, vagy a megoldás kapcsán újabb problémák merülnek fel, melyek a tudományos haladás újabb ciklusait indítják el.

A tudomány fejlődésének a feltételeit tárgyalja Popper ismeretelmélete, és nem a tudomány feltételeit, mint tette azt Descartes-tól kezdődően Kanton át a Bécsi Körig a modern ismeretelmélet.

A tudományos haladás feltétele, hogy megoldást minden tudós javasolhat, függetlenül attól, hogy a tudós hol helyezkedik el a tudományos hierarchiában. A tekintély és az autoritás a hibák kiküszöbölésekor sem játszhat szerepet. A tudósok közös nyelvet beszélnek: a racionális érvelés és a racionális kritika nyelvét, és egyetértenek abban is, hogy mit tekintenek az elméleteket, a hipotéziseket és a megoldásokat ellenőrző tapasztalatnak.

---

² Platón: *Menón*, in: *Platón összes művei I.*, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1984, 658.

³ Arisztotelész: *Nikomakhoszi etika*, Európa, Bp. 1987. 5.

⁴ Popper, K. R.: *Objective Knowledge*, Calderon Press, Oxford, 1973. 126. A rövidítések angol és magyar jelentései: P = problem (probléma); TS = temporal solution (időleges megoldás); EE = error elimination (hiba-kiküszöbölés).

⁵ Popper, K. R.: *Conjectures and Refutations*, Routledge and Kegan Paul, London, 1965. 46.

Karl Popper az önéletírásában azt állítja, hogy az 1920-as évek végén megoldotta az indukció problémáját. Bertrand Russell⁶ szerint ez a probléma megoldhatatlan, noha David Hume óta kétségtelenül ez az ismeretelmélet központi kérdése. Az ismeretelmélet és nem a tudomány központi kérdése, mert Popper megoldása abban a szemléletváltó állításában kulminál, hogy a tudósok számára nem szokott kérdéses lenni, hogy mit tekintenek tapasztalati állításnak.⁷ Minden diszciplínában kialakult a tapasztalati állítások hagyománya, s a kritikai racionalizmus közös nyelve, valamint a tudósok egyenrangúságára alapuló, mondhatni demokratikus tudományos élet mellett ez a tapasztalati hagyomány a tudományos haladás harmadik intézményi feltétele. A tudományos haladás három popperi feltétele tehát a közös tapasztalati hagyomány, a közös racionális nyelvhasználat és a demokratikus tudományos élet.

A társadalom, a társadalmi együttélés célja az emberek életének a javítása. A tudomány fejlődése maga is hozzájárul e cél megvalósításához, de végső soron minden emberi erőfeszítés egy jobb világ megteremtésére irányul – ahogyan Popper kései könyvének címében összefoglalja az írásait: ezek az írások egy jobb világ kereséséről szólnak: *Auf der Suche nach einer besseren Welt*⁸ a könyv címe.

A társadalom életében is a problémák jelentik a kihívásokat. A társadalmi problémák megoldására a politikák szolgálnak. A politikák tulajdonképpen a politikusok problémamegoldó hipotézisei, melyek vagy beválnak, vagy nem. A politikával szemben elvárás, hogy egy konkrét probléma rövid távú, tapasztalatilag ellenőrizhető megoldása legyen. A politikusok tulajdonképpen a darabonkénti társadalmi tervezés mérnökei.

Popper úgy gondolja, hogy a politikáknak rövid távú, tapasztalatilag ellenőrizhető problémamegoldásoknak kell lenniük, hogy a hibáik láthatók és kiküszöbölhetők legyenek. A hosszú távú, átfogó és általános politikákról nem derül ki, vagy nagyon sokára derül ki, hogy tévesek. A rövid távú, tapasztalatilag ellenőrizhető, de hibás politika megreformálható, a hibás politikus pedig erőszakmentesen leváltható.

A politikák a demokratikus politikai térben⁹ versengenek egymással. Popper szerint „a demokrácia kritériuma így hangzik: a demokráciában a hatalmon lé-

---

⁶ Russell, Bertrand: *A filozófia alapproblémái*, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1996, 76.

⁷ „Aligha fordul elő – írja Popper –, hogy egy egyedi állítást a tudós nem empirikusan vagy metafizikusan írjon le.” (Saját fordítás – B. I.) Popper, K. R.: *The Logic of Scientific Discovery*, Huthcheson and Co. 1959. 42.

⁸ Popper, K. R.: *Auf der Suche nach einer besseren Welt*, Piper, München, Zürich, 1987.

⁹ A politika szó a magyarban két olyan fogalmat fed le, melyre az angolban két szót használnak. A *policy* szó egy egyén, csoport vagy kormányzat problémamegoldó cselekvési programját jelöli, míg a *politics* azt a teret jelenti, ahol a politikák versengenek. A franciában is egy szó jelöli a két fogalmat: Lásd: Aron, Raymond: *Demokrácia és totalitarizmus*, Fordította: Kende Péter, L'Harmattan Kiadó – Szegedi Tudományegyetem Filozófia Tanszék, Budapest, 2005, 17.

vőket – vagyis a kormányt – a kormányzat alatt állók vérontás nélkül feloszlat-hatják.”¹⁰ A demokráciának nem az a legfőbb jellemzője, hogy a többség uralma, noha az általános választás intézménye Popper szerint rendkívül fontos. A de-mokrácia legfőbb sajátossága az, hogy a hatalmon lévők erőszak nélkül leváltha-tók. A helyükbe lépőknek pedig lehetővé kell tenni, hogy az ésszerű reformok közül erőszakmentesen kiválasszák és érvényesítsék a legjobb megoldásokat.

Az emberek életének a javítása, a társadalmi haladás ugyanazt a sémát követi, mint a tudományos fejlődés: racionális feltevések és érvek küzdenek egymás ellen az emberekkel szembeni erőszakot, az emberekre ráerőszakolt politikákat és politikusokat kizáró demokrácia terében. A tudományos fejlődés elsősorban az emberi szubjektumokon kívül, az ún. harmadik világban zajlik, és ebben az evolúcióban a hipotézisek halnak meg helyettünk. A társadalom fejlődése során is erre kell törekednünk.

A fejlődést megakadályozhatja az, hogy még nincs megoldása a problémá-nak. Megakadályozhatja azonban az is, hogy az uralmon lévők nem engedik látni a problémát, vagy nem engedik a megoldás keresését, esetleg nem engedik érvényesülni a megoldást, vagy megoldásnak mondják azt, ami nem oldja meg a problémát. A kormányzók ezeket sokféle okból és sokféleképpen tehetik, de demokráciában nehezebben tehetik meg, mint zsarnokságban.¹¹

A politikák a társadalmi problémákat megoldó hipotézisek, melyeket a politi-kusok fogalmaznak meg vagy képviselnek. A politikának döntő és aktív szerepe van az élet jobbá tételében. A politika az egyetlen eszköz a társadalmi problé-mák megoldására, éppen, hogy nem tehetetlen, ahogyan azt Marx gondolta. Popper legfőképpen azért kritizálja Marxot, mert a politikát tehetetlennek tartja.

Poppert továbbgondolva azt mondom, hogy a politikának három funkciója van: a politika az erőszak korlátozásával megteremti azt a demokratikus teret, ahol a politikák problémamegoldásai a kritikának kitéhetők, a be nem váló poli-tikák megreformálhatók, az ilyet képviselő politikusok pedig erőszakmentesen leválthatók.

Popper szerint a humánus Marxot joggal háborította fel, hogy a 19. század eleji gazdasági kizsákmányolás a tömegek elnyomorodásához vezetett. Azt vi-szont nem látta Marx, hogy a kizsákmányolás csak a fizikai erőszak politikai korlátozása miatt történhet meg. A gazdasági kizsákmányolás csak azért történ-het meg, mert a magántulajdont politikai eszközökkel védik a fizikai erőszaktól, az elrablástól és az ellopástól. A kapitalizmusban a kizsákmányolás csak azért történhet meg, mert jogi és államhatalmi eszközökkel megakadályozzák a tőkés magántulajdon elleni fizikai erőszakot.

A dolog itt azonban nem áll meg. A modern államokban a fizikai erőszak ki-zárása összekapcsolódik azzal, hogy a politika lehetővé teszi a magántulajdon

---

¹⁰ Popper, K. R: *A nyitott társadalom és ellenségei*, 339.

¹¹ Popper szerint kétféle kormányforma van: demokrácia és egyeduralom. Lásd: uo.

szabad felhasználását. Az állam biztosítja a magántulajdon korlátlan gazdasági szabadságát is a kapitalista piacgazdaságban. Másfelől nézve, ez azt jelenti, hogy az állam elválasztja a gazdaságot és társadalmat, és lehetővé teszi, hogy a magántulajdonosok csak a gazdasági érdeküket, csak a profitjuk szempontját kövessék. A korlátlan gazdasági szabadság az önszabályozó tőkés piacgazdaságok keretében elnyomórító kizsákmányoláshoz, szegénységhez és embertelen állapotokhoz vezet a 19. század első felében a legfejlettebb társadalmakban.

Popper úgy véli, hogy „nem kérdőjelezhetjük meg annak a ’korlátozatlan kapitalista rendszer’-nek az igazságtalanságát és embertelenségét, amelyet Marx leír.”¹² Ezt az embertelen kapitalista rendszert Popper a szabadság paradoxonjával teszi érthetővé: „A szabadság, ha nincsenek korlátai, önmagát pusztítja el.”¹³ A korlátlan gazdasági szabadság felszámolja önmagát.

Az analógia mellett Popper gondolkodásának másik alapsajátossága a paradoxon. A paradoxonokat a korlátozások oldják fel, így a szabadság paradoxonját a szabadság korlátozása oldja meg. „A korlátlan szabadság azt jelenti, hogy az erősnek szabadságában áll bántalmazni és megfosztani szabadságától azt, aki gyöngé. Éppen ezért követeljük, hogy az állam oly mértékben korlátozza a szabadságot, hogy a törvény mindenki szabadságát védelmezze.”¹⁴ A szabadság paradoxonja érvényes a gazdasági szabadságra is. Popper szerint a korlátlan gazdasági szabadságot politikailag korlátozni kell annak érdekében, hogy ne számolja fel a szabadságot. A politikát magát is korlátozni kell azonban, mert az erőszak legveszélyesebb eszköze maga a politikai kormányzat, melyet a demokrácia korlátoz. Popper érvelése itt lezárul, Popper érvelése kerek egész.

Látnunk kell, hogy a korlátlan gazdasági szabadság nem önmagát számolja fel, hanem az egyének szabadságát. Mert mit is jelent a korlátlan gazdasági szabadság? A korlátlan gazdasági szabadság lehetővé teszi, hogy a magántulajdonos szabadon használja a tőkés magántulajdonát mások munkára kényszerítésére. A tőkés magántulajdonos a profit érdekében az embereket éhbérért dolgoztathatja, és megfoszthatja őket a szabadságuktól. A korlátlan gazdasági szabadság lehetővé teszi, hogy a tőkés magántulajdonos a dolgozókat megfossza a méltóságuktól, a tőke eszközévé tegye őket, és a többi áruhoz hasonlóan áruként kezelje az embereket is.

F. A. Hayek *A szabadság alkotmánya*¹⁵ című munkájának a ’Szabadság és szabadságok’ című fejezetében a kényszer korlátozásaként értelmezi az individuális szabadságot. Hayek szerint egyetlen szabadság van, melyet a Törvény biztosít minden egyén számára. A Törvény biztosítja minden egyén számára azt a terüenmot, ahol az egyén szabad, ahová más csak az ő engedélyével léphet be.

---

¹² Popper, K. R.: *A nyitott társadalom és ellenségei*, 306.

¹³ U.o.

¹⁴ Popper, K. R.: *A nyitott társadalom és ellenségei*, 306-7.

¹⁵ Hayek, F. A.: *The Constitution of Liberty*, Routledge and Kegan Paul, London, 1976.

A Törvény erről a terrénról kizárja mások erőszakát, kizárja az államhatalom beavatkozását is, s ily módon korlátozza mások kényszerét az egyénnel szemben. Hayek az egyén terrénját, az egyén magánszféráját Locke-hoz hasonlóan úgy határozza meg, hogy azt az egyén élete, szabadsága és tulajdona alkotja. Az egyén rendelkezik az élete, a szabadsága és a magántulajdona felett. Ez éppen az ellentéte a kényszernek. Hayek a kényszernek ugyanis azt a definícióját adja, hogy „a kényszer számunkra egy embernek a másik ember környezete és körülményei feletti olyan ellenőrzését jelenti, hogy a másik a nagyobb rossz elkerülése érdekében arra kényszerül, hogy ne *a saját koherens terve* alapján cselekedjen, hanem *a másik céljait szolgálja*.”¹⁶

Hayek szerint csak ez a Törvény szerinti individuális szabadság (*individual liberty under Law*) az, ami valóban szabadság. Szabadság névvel illetjük még a politikai szabadságot, a metafizikai vagy szubjektív szabadságot és a szabadságot mint hatalmat is. Ezek azonban Hayek szerint nem szabadságok, amit az mutat, hogy nem a kényszer az ellentétük. A metafizikai vagy szubjektív szabadság azt jelenti, hogy „az egyént a tetteiben a saját átgondolt akarata, az értelme, a meggyőződése vezérli, s nem a pillanatnyi impulzusai illetve körülményei.”¹⁷ Ez a szabadság arra épül, hogy ’a tudás szabaddá tesz’, arra épül, hogy felismerem, mit kell tennem. Ennek a szabadságnak az ellentéte nem a kényszer, hanem az intellektuális gyengeség. Szabadság névvel illetjük azt is, hogy az ember képes azt tenni, amit akar. Ekkor a szabadság onnipotencia, ekkor a szabadság hatalom. Csak a gazdag ember teheti meg, amit akar, így a szabadság mint hatalom ellentéte az ínség és nem a kényszer. Hayek szerint a politikai szabadság sem igazi szabadság. A politikai szabadság nem más, mint részvétel a kormányzat megválasztásában, a törvényhozás folyamatában és a közigazgatás ellenőrzésében, azaz egyfajta kollektív szabadságot jelent. Az individuális szabadság és a politikai szabadság azonban különbözik, mert egy nép kollektív szabadságából nem következik a nép tagjainak, az egyéneknek a szabadsága. S fordítva sem igaz: az egyénnek lehet individuális szabadsága akkor is, ha nincs politikai szabadsága. Ráadásul „az egyén szavazhat vagy szerződhet saját szolgátságára, s így feladja a szabadságát az eredeti értelemben.”¹⁸ Példaként Hayek a jezsuitákat és az idegenlégiót hozza fel.

---

¹⁶ Hayek, F. A.: *The Constitution of Liberty*, Routledge and Kegan Paul, London, 1976. p. 20-21. (Kiemelések tőlem – B. I.) Noha Hayek a kényszer korlátozásaként értelmezi a szabadságot, mégsem az Isaiah Berlin-féle negatív szabadságot tekinti szabadságnak, hiszen a kényszer definíciójában a pozitív szabadságot is megfogalmazza, mikor ’a saját koherens terv alapján történő cselekvést’ nevezi szabadságnak. Csakhogy Hayek ezt a pozitív szabadságot kizárja a szabadság köréből. Lásd: Berlin, I.: A szabadság két fogalma, in: Berlin, I.: *Négy esszé a szabadságról*, Fordította: Erős Ferenc és Berényi Gábor, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1990. 334-443.

¹⁷ Hayek, F. A.: *The Constitution of Liberty*, 15.

¹⁸ Hayek, F. A.: *The Constitution of Liberty*, 14.

Hayekkel ellentétben Karl Popper a szabadságot nem korlátozza az individuális szabadságra. A szabadság számára a politikai szabadságot és az ésszerű akaratszabadságot is jelenti, melyek feltétele a viszonylagos gazdagság, a célja pedig a viszonylagos jólét. Popper a szabadság részének tekinti azokat a szabadságokat, melyeket Hayek kvázi szabadságoknak tart, és kizár a szabadság fogalmából. Sőt, Popper a legfontosabbnak a politikai szabadságot tartja, mert az nem csupán részvétel a kormány megválasztásában. A politikai hatalom birtokában tudjuk megoldani a társadalmi problémákat. „[K]idolgozhatunk egy racionális politikai programot a gazdaságilag gyöngék védelmében. Törvényeket alkotunk a kizsákmányolás korlátozására. Rövidíthetjük a munkanapot, ... biztosítást nyújthatunk ... minden állampolgárnak a munkaképtelenség, a munkanélküliség és az öregkor ellen.”¹⁹ A politika jóléti intézményekkel és a jóléti állammal megvédi az embereket a tőkés piacgazdaság életnyomorító hatásától. S ezzel a politika teremti meg az individuális szabadság feltételeit, mert a politikák állítanak fel olyan törvényeket és intézményeket, melyek biztosítják, hogy az egyén rendelkezzen az élete, a szabadsága és a tulajdona felett. A törvények és az intézmények biztosítják, hogy az egyének a saját átgondolt terveik szerint cselekedhessenek.

Popper tehát a politikai szabadság meghatározó szerepét vallja mind Marx-szal, mind Hayekkel szemben. Popper szerint az államnak be kell avatkoznia a gazdaságba. A gazdaság nem működhet önállóan, nem működhet önszabályozó piacgazdaságként. A gazdaság és a társadalom elválasztását a politikának meg kell szüntetnie. Az állami beavatkozásnak pedig nem csak az emberek esélyegyenlőséget kell elérnie. Ennél többet kell tennie, mert az esélyegyenlőség „nem védi meg azokat – akiknek adottságaik rosszabbak, vagy akik nem annyira kíméletlenek, vagy akik *kevésbé szerencsések* – attól, hogy áldozatul essenek azok kizsákmányolásának, akik jobb adottságokkal rendelkeznek, kíméletlenebbek vagy szerencsésebbek.”²⁰

A 20. század közepén Popper úgy látja, hogy Marx után a modern nyugati társadalmak ezen az úton járnak, és a politika intervenciójával egyre inkább megoldják a társadalmi problémákat. A politika azonban nem csak azért avatkozhat be, hogy mindenkinek jobb élete legyen. A politika szolgálhat önző, partikuláris érdekeket is. A politikusok ezt azonban a demokráciában hosszabb távon nem tudják megtenni. A demokráciában az emberek megvédik magukat a politikai hatalom visszaéléseivel szemben. A demokrácia nem más, mint a leg-

---

¹⁹ Popper, K. R.: *A nyitott társadalom és ellenségei*, 308.

²⁰ Popper, K. R.: *A nyitott társadalom és ellenségei*, 309. (Kiemelés tőlem – B. I.) Karl Popper meglepő módon már a 2. világháború alatt, a jóléti állam nyugati kifejlődése előtt megfogalmazta, hogy az esélyegyenlőség elérése sem elegendő, mert a hátrányos helyzetűek, a kevésbé szerencsések számára pozitív megkülönböztetés jár. Nem mást fogalmaz meg társadalmi célként Popper, mint John Rawls különbség elvét. Lásd: Rawls, J.: *Az igazságosság elmélete*, Fordította: Krokovay Zsolt, Osiris Kiadó, Budapest, 1997. 103-113.

fontosabb szabadság, a politikai szabadság konkrét valósága, és Popper nézete szerint a demokrácia „válík minden más alapjává”²¹.

Karl Popper számára a humanizmus és az ésszerűség egymástól elválaszthatatlan volt. A demokratikus, a nyitott társadalom egyszerre humánus és ésszerű. Popper érvelése ma is meggyőző a demokratikus és nyitott társadalom mellett, s igen aktuális kérdéseket érint.

Popper nyilvánvalóan hiposztazálta a tudományfilozófia területén megfogalmazott következtetéseit, másképpen mondva, a tudomány és a tudóstársadalom ideális működésére vonatkozó nézeteit a társadalom egészének működésére. Ily módon fogalmazza meg a demokrácia elméletét, és a társadalom működésének azt a gyakorlatát, mely az egyes ember képességeinek a kibontakozását a leginkább lehetővé teszi.

---

²¹ Popper, K. R: *A nyitott társadalom és ellenségei*, 309.